

ІСТОРІЯ

УДК 94:[338.45:005.531.3](477.62)''18/19''

СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ ДОНБАСУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Р. В. Басько

Анотація. У статті проаналізований доробок сучасних українських науковців, присвячений особливостям соціально-економічних перетворень у Донецькому промисловому регіоні у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. Вдалося позначити нові аспекти проблеми, серед яких, зокрема, вплив іноземних капіталовкладень на зародження великої промисловості. Внаслідок їх взаємодії з внутрішніми потребами промислового поступу відбувалася модернізація регіону, закладалися специфічні риси, притаманні індустріальному середовищу, які визначили подальше майбуття Донбасу. Здійснене дослідження посприяло виокремленню ключових напрямів вивчення сучасними українськими істориками модернізаційного зламу у Донецькому регіоні, визначенню їх змістового наповнення, виявленню прогалин у науковому знанні та окресленню перспектив вивчення краю.

Ключові слова: Донбас, індустрія, модернізація, іноземні капіталовкладення, історіографія.

Збройна російська агресія актуалізувала дослідження специфіки українських регіонів, особливо Донбасу, який відіграє важливу економічну та суспільну роль у житті України. На сучасному етапі увагу науковців привертає період формування промисловості на українських теренах у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Тогочасні трансформації призвели до докорінних змін у Донецько-Придніпровському регіоні. Тут склалися сприятливі географічні умови для побудови потужних підприємств, що визначило подальшу долю регіону та його спеціалізацію на важкій промисловості. Важливу роль на початковому етапі індустріального поступу відіграли іноземні капіталовкладення, що визначило специфічну взаємодію місцевих та іноземних підприємців, а також уряду. Водночас інформаційний потенціал міжнародних взаємозв'язків та внеску іноземців у розбудову важкої промисловості ігнорувався радянськими науковцями з ідеологічних міркувань.

В історії вивчення початкового етапу становлення промисловості у Донецькому регіоні доречно виокремити три етапи: імперська доба (кінець ХІХ – початок ХХ ст.), радянський час (20–80-ті рр. ХХ ст.), період Незалежності (з початку 90-х рр. ХХ ст.), кожен з яких характеризується специфічними рисами.

На першому етапі здійснювався загальний огляд індустріальних можливостей регіону, і зокрема ролі іноземних підприємців. Адже імперський уряд прагнув обізнаності щодо будівництва та розвитку промисловості, через що спрямовував до регіону урядовців задля збору інформації та визначення ключових тенденцій у галузі. Інтерес становлять матеріали Є. Рагозіна та Б. Брандта, гірничих інженерів П. Фоміна та А. Гушки, які у своїх працях порушували актуальні для доби питання, пов'язані з промисловим розвитком.

Стратегічне економічне значення Донбасу у період радянської окупації України зумовило ідеологічну обмеженість проведення досліджень, нехтувались взаємозв'язки між економічними та соціальними процесами, приховувались небажані сторінки історії краю. Загалом, згідно з радянськими ідеологічними догмами, відбулося зміщення фокусу уваги з другої половини ХІХ ст. на радянський період із його «соціалістичним» будівництвом. Більшість публікацій підпорядковувались політичним компартійним цілям.

У добу Незалежності України дослідження історії регіону, позбувшись радянських догм, відкрило нові можливості. Можна виокремити два етапи проведення досліджень, межею між якими став початок російської збройної агресії. На початковому етапі перед науковцями постоало завдання подолати радянські методологічні підходи. Варто виділити доробок українського науковця В. Крутікова, який здійснював дослідження зародження промисловості у Донбасі з 1960-х рр., а зі здобуттям Україною Незалежності здійснив низку публікацій та захистив докторську дисертацію, присвячену міській буржуазії напередодні революційних подій 1905–1907 рр. Він приділив увагу формуванню та розвитку гірничовидобувних підприємств, зокрема

Луганського заводу, його впливу на соціальне довкілля, дослідив діяльність з'їздів південних гірничопромисловців, показав вплив підприємців регіону на політику уряду. Водночас науковець дещо применшував роль іноземних інвестицій [1].

Науковий інтерес Т. Лазанської становили відносини підприємців і влади, рівень втручання останньої в економіку [2]. Дослідниця простежила процес формування торгово-промислової буржуазії, її джерела та національний склад, показала роль окремих представників українського підприємництва у розвитку промисловості та соціальної інфраструктури у регіоні.

І. Довжук охарактеризував становище вугільно-металургійної промисловості Донецького басейну у ХІХ ст., визначив роль залізниць для розвитку регіону. Він актуалізував ключове значення скасування кріпацтва в Російській імперії, що стало потужним поштовхом до модернізаційних перетворень. Науковець дослідив зумовленість колоніальної економічної політики російського уряду, що посприяло концентрації важкої промисловості. На відміну від радянської історіографії, яка абсолютизувала суспільну місію робітників, І. Довжук наголосив на організуючій ролі підприємців. Він дослідив кількісний, соціальний та національний склад промислової буржуазії [3].

М. Москалюк у монографії «Загальний нарис промислового розвитку України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.» розглянув значення українських губерній та обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, також акцентує увагу на темпах розвитку української промисловості в структурі всеросійського ринку її рівні забезпечення матеріально-технічною базою та здатності ефективного збуту виготовленої продукції. У наступні роки продовжив розробку дотичних тем щодо промисловості України у другій половині ХІХ ст. [4].

Варто зазначити дослідження О. Доніка, який зосередився на ключових напрямках індустріального розвитку Донбасу в ХІХ – на початку ХХ ст. Це дало йому змогу показати траєкторію здобуття статусу ключового промислового регіону серед українських губерній. Автор простежив розвиток вугільної галузі і так званої «вугільної лихоманки», формування великих центрів вугледобування і металургії, розкрив процес формування залізничної мережі, яка доволі швидко стала найщільнішою на українських теренах. Промисловий злам зумовив розгортання урбанізаційних процесів, внаслідок яких засновувались один за одним робітничі селища, що швидко виростали у міста [5].

Колективна монографія під керівництвом О. Реєнта охоплює широку вибірку тем, пов'язаних із особливостями формування та розвитку українських міст і містечок. На прикладі міст Донбасу розглянуто процеси урбанізації. Визначено взаємозв'язок між оформленням у регіоні важкої промисловості та тенденціями розвитку міст, зростанням їх ролі у суспільному поступі. Наголошено на взаємовпливах міст регіону, що призвело до формування концентрації промислової та гірничовидобувної галузі в регіоні [6].

У колективній монографії «Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні» здійснено аналіз документального та статистичного матеріалу щодо різних аспектів економічної діяльності в регіоні, зокрема іноземних капіталовкладень в об'єкти промисловості Донбасу, обсягів виробленої продукції, масштабів експорту виробленої продукції чи отриманої сировини на іноземні ринки збуту. Охарактеризовано значення промислових галузей та їх впливу на структуру промисловості і сільського господарства в регіоні. Проаналізовано вплив коливань світових цін, реформ і міжнародних подій на розширення промисловості та підвищення рівня життя українського населення в регіоні [7].

Авторським колективом монографії «Україна в ХІХ столітті: доба модернізації» проаналізовано зародження нових галузей промисловості з акцентом на гірничовидобувній і металургійній у Донецькому регіоні. Проаналізовано передумови та впливи залучення іноземних інвестицій у промисловість. Як наслідок, у Донецько-Криворізькому басейні сформувався динамічний економічний район, який спеціалізувався на важкій промисловості, центрами якої стали Юзівка, Луганськ [8].

Ю. Чекушин та А. Перетокін дослідили особливості становлення й розвитку промисловості Донецько-Придніпровського регіону, подали характеристику постатей, діяльність яких вплинула на промислову структуру регіону [9].

Економічна історія Донецького регіону потрапила до сфери наукового інтересу І. Шандри, яка в контексті представницьких організацій буржуазії простежила особливості підприємництва у важкій промисловості та фінансово-банківській галузі у пореформений період. Дослідниця обґрунтувала значення Донецько-Придніпровського регіону як ключового регіону в економіці не лише на українських теренах, а й загалом у Російській імперії [10].

Т. Водотика здійснює популяризацію теми підприємництва другої половини ХІХ ст. на території українських губерній. Численні статті та монографії вона присвятила різним темам економічної історії України, модернізації економіки та процесів урбанізації, зокрема виявивши характерні риси цих процесів у промисловості та підприємницькій діяльності як Донеччини, так і Півдня України загалом. Персоніфіковано цілу когорту іноземних підприємців, які зробили внесок у формування важкої промисловості у регіоні [11].

Окремо варто зазначити узагальнююче дослідження С. Кульчицького та Л. Якубової, в якому подано характеристику промислового поступу Донеччини та Луганщини. Відмінністю цієї праці від аналогічних є привернення уваги до етнічного фактора у розвитку регіону. Дослідниками здійснено аналіз етносоціальних процесів на протязі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на території Донеччини та Луганщини, наголошено на позитивному впливі етнічних меншин на розвиток регіону [12].

Комплексний підхід до дослідження промислового розвитку запропонував В. Куліков, який зосередився на соціально-економічних аспектах промислової модернізації Донбасу, застосувавши мікроісторичний підхід. Автор виявив науковий інтерес до розвитку окремих міст (Горлівки та Юзівки), що формувалися як робітничі поселення. Виокремлено характерні риси діяльності Джона Х'юза та інших іноземців, чия діяльність вплинула на розвиток промисловості. Науковець проаналізував процес виникнення підприємств і дотичних до них поселень, зокрема Горлівки та Юзівки. Вдалося показати характер відносин між підприємцями, роботодавцями та робітниками у площині лояльності / нелояльності. Робітничі поселення показано як середовища зіткнення суперечливих інтересів [13].

У підсумку варто наголосити на кардинальному відході від радянських ідеологічних стереотипів щодо регіональних студій на сучасному етапі, що надзвичайно продуктивно позначилось на динаміці опрацювання індустріального перелому в Донецькому регіоні. Сучасними науковцями здійснюється широке залучення світових методологічних практик. Російська агресія з 2014 р. актуалізувала дослідження історії Донецька, Донецького регіону і загалом Півдня України. На сучасному етапі здійснюються пошуки у закордонних архівах задля комплексного дослідження історії Донбасу, що охоплює не лише масштабні індустріальні перетворення, а й повсякденні зміни у житті місцевого населення. Як наслідок, з'явилась нова генерація наукових досліджень українських авторів, які розкривають сутність модернізаційних процесів у промисловості та сільському господарстві у другій половині ХІХ ст. Наявні більш вузькі дослідження, що стосуються регіональної історії Донбасу, зокрема ролі іноземних капіталовкладень і промисловців, їх значення у набутті регіоном специфічних рис промислового осередку. Здійснюється персоніфікація окремих постатей іноземців, які залучалися до модернізаційних процесів. Однак у зв'язку зі збройною агресією росії проти України проведення досліджень суттєво ускладнено через неможливість залучення архівних матеріалів, що знаходяться на тимчасово окупованих територіях. Водночас історія Донбасу потребує масштабування досліджень ролі іноземних капіталовкладень, їх впливу на українських промисловців, ключових етапів у структурі прибуття іноземних коштів в регіоні, а також особливостей формування робітництва в контексті розуміння соціокультурних характеристик Донецького регіону.

Abstract. The article analyses the work of contemporary Ukrainian scholars on the peculiarities of socio-economic transformations in the Donetsk industrial region in the second half of the nineteenth century – early twentieth century. The author has identified new aspects of the problem, including the impact of foreign investment on the emergence of large-scale industry. As a result of their interaction with the internal needs of industrial development, the region was modernised, and specific features inherent in the industrial environment were laid down, which determined the future of Donbas. This research helped to identify the key areas of study of the modernisation break in the Donetsk region by modern Ukrainian scholars, define their content, identify gaps in scientific knowledge and outline the prospects for studying the region.

Keywords. Donbas, industry, modernization, foreign investments, historiography.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Крутіков В. В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. *Український історичний журнал*. 1992. № 3. С. 57–66.
2. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / відп. ред. В. Г. Сарбей. НАН України. Інститут історії України, 1999. 282 с.
3. Довжук І. Соціально-економічні зміни в Наддніпрянській Україні у середині XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: зб. наук. пр. 2015. № 24. С. 24–36.
4. Москалюк М. М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття: монографія. Тернопіль: ТНПУ, 2012. 299 с.
5. Донік О. М. 3 історії індустріального освоєння Донбасу (XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України, 2014. 60 с.
6. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Ін-т історії України, 2019. 608 с.
7. Гуржій О., Реєнт О., Шапошнікова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 365 с.
8. Шандра В., Аркуша О. Україна в XIX столітті: доба модернізації. НАН України. Інститут історії України / ред. В. Смолій. Київ: ВД «Академперіодика», 2022. 706 с.
9. Перетокін А. Г. Місце буржуазії у соціальному портреті Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Гуманітарний журнал*. 2015. № 1–2. С. 89–98.
10. Шандра І. О. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.). Харків: Май-дан, 2016. 316 с.
11. Водотика Т. Простір можливостей: Україна в добу заліза та пару. Київ: Кліо, 2018. 240 с.
12. Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі / відп. ред.: В. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2015. 813 с.
13. Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. 388 с.

УДК 94: 016:504.5(477)

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ЩОДО ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

І. О. Бойко

Анотація. У статті розглядається відображення Чорнобильської катастрофи в мистецтві, зокрема в літературі та кінематографі, а також сучасні підходи до вшанування пам'яті про трагедію. Окреслено проблему відсутності єдиного наративу та наголошено на необхідності глибшого осмислення цієї події в культурному контексті.

Ключові слова: Чорнобиль, історична пам'ять, мистецтво, ядерна катастрофа.

26 квітня 1986 р. сталася найбільша техногенна катастрофа в історії людства – аварія на Чорнобильській АЕС. Вона отримала найвищий, 7-й рівень небезпеки за Міжнародною шкалою ядерних подій, перевершивши наслідки катастрофи на Фукусімі. Ця трагедія продемонструвала, яку загрозу може становити «мирний атом» у разі відсутності належного контролю та відповідального підходу.

Вона чудово висвітлила проблеми радянської ядерної енергетики, бажання здобути шалені результати за короткий термін і малі витрати, нехтування безпекою і життям своїх громадян і робітників, байдужістю і легковажністю тоталітарної системи, чим пришвидшила її розпад. Багато громадян своєї держави розчарувалось у палкій комуністичній ідеї, що бажала задля свого збереження приховати подію таких масштабів, вводячи населення в оману, проводячи деякі заходи з його збереження, проте зі значним запізненням. Натомість питання успішної боротьби за інформаційну монополію із Заходом, підтримка образу наддержави, перевірка ймовірних іноземних диверсій стали головним пріоритетом.

Чорнобиль залишається актуальною темою і сьогодні, оскільки це проблема глобального масштабу. Вона змушує переосмислити підхід до експлуатації АЕС, підкреслює злочини радянської влади щодо українського народу та зупинила плани масового будівництва нових АЕС в Україні, що могло призвести до ще більших трагедій.